

The Mosaheb Encyclopedia compilation process

Asghar Esmaeili*

Abstract

Persian encyclopedia of Gholam Hossein Mosaheb can be considered the beginning of encyclopedia compiling in Iran; it can be a good model for encyclopedists in terms of content and form. In this article, in order to follow the eligible methods of Gholam Hossein Masaheb in the encyclopedia compiling, his steps were scrutinized as following: (1) Meeting with the supervisors of the prominent encyclopedias of the world, (2) Entry selection, (3) Codification of the method, (4) Providing a library for the encyclopedia, (5) Selection of collaborators (authors and editors), and (6) Writing style. In these sections, the opinions of Mosaheb, his colleagues, and the reference experts about his activity and work have been analyzed and an attempt has been made to examine his preferred methods in the view of scholars so that encyclopedists and reference experts can use them.

Keywords: Persian encyclopedia, Gholam Hossein Masaheb, encyclopedia method, processes.

* Assistant Professor, Institute of Humanities and Cultural Studies, A.Esmaeili@ihcs.ac.ir

Date received: 2020.09.05 Date of acceptance: 2020.11.20

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article . This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons , PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

فرآیند تدوین دائرةالمعارف مصاحب

اصغر اسمعیلی*

چکیده

دائرةالمعارف فارسی غلامحسین مصاحب را می‌توان سرآغاز دانشنامه‌نویسی در ایران تلقی کرد؛ این اثر از حیث محتوا و صورت می‌تواند الگوی مناسبی برای دانشنامه‌نگاران باشد. در این نوشتار، برای پیگیری شیوه‌های پسندیده غلامحسین مصاحب در دائرةالمعارف‌نویسی گام‌های پیموده شده او در مراحل زیر بررسی شد: ۱. دیدار با سرپرستان دائرةالمعارف‌های جهان؛ ۲. مدخل‌گزینی؛ ۳. تدوین شیوه‌نامه؛ ۴. تهیه کتابخانه برای دائرةالمعارف؛ ۵. انتخاب همکاران (نویسندگان و ویراستاران)؛ ۶. سبک نگارش. در این بخش‌ها رأی و نظر خود مصاحب، همکاران و متخصصان مرجع‌شناسی درباره فعالیت و اثر او تحلیل و کوشیده شده شیوه‌های مطلوب او در منظر اهل نظر قرار گیرد تا دانشنامه‌نویسان و مرجع‌شناسان از آنها بهره‌گیرند.

کلیدواژه‌ها: دائرةالمعارف فارسی، غلامحسین مصاحب، شیوه دانشنامه‌نگاری، فرایندها.

* استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، A.Esmaili@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۳۰

۱. مقدمه

با آنکه سال‌های زیادی از انتشار نخستین جلد *دایرةالمعارف فارسی* می‌گذرد، اما هنوز هم این اثر در جایگاه مرجعی قابل اتکا و دانشنامه‌ای عمومی مورد رجوع اهل نظر و ارباب تحقیق است و گذر سالیان، نتوانسته گرد فراموشی بر آن بنشانند و شاید هنوز هم می‌توان گفت تنها مرجع عمومی دانشنامه‌ای به زبان فارسی، همان *دایرةالمعارف دکتر غلامحسین مصاحب* است؛ ویژگی‌های متمایزکننده و برجسته‌ای که این اثر دارد، همواره *دایرةالمعارف‌نگاران* را به اعجاب و تحسین واداشته است؛ از این رو بررسی مراحل و فرایند تدوین این اثر ضروری می‌نمود و در این مقاله کوشیده شد با پرداختن به این موضوع، راه رفته مصاحب برای دانشنامه‌نویسان حاضر و آینده نشان داده شود. و این مسئله را از راه جست‌وجو در خود اثر، تفحص در خاطرات و نوشته‌های همکاران و همراهان *غلامحسین مصاحب*، سروراستار دانشنامه و افراد دخیل همچون همایون صنعتی‌زاده، رئیس وقت انتشارات فرانکلین و دیگران پی گرفته‌ایم.

این مقاله تحلیلی تاریخی از وضعیت *دایرةالمعارف فارسی* به دست می‌دهد؛ در زمانی که کوشش‌های پطرس بستانی در لبنان، *دایرةالمعارف آریانا* در افغانستان و *دایرةالمعارف ایرانشهر* در ایران در جریان تألیف بود، مصاحب نیز برای این کار قدم برداشت.

تدوین *دایرةالمعارف فارسی* از آنجا آغاز شد که در سال ۱۳۳۵ ه.ش / ۱۹۵۷ م، مؤسسه انتشارات فرانکلین با راهنمایی سیدحسن تقی‌زاده برای انتشار *دایرةالمعارف* تصمیم گرفت و برای این کار *دایرةالمعارف* یک جلدی کلمبیا وایکینگ Columbia Viking Desk Encyclopedia (چاپ نیویورک، ۱۹۵۳) را مبنا قرار داد. و این پیشنهاد به *غلامحسین مصاحب* داده شد و وی قسمت اعظم وقت خود را صرف آن کرد (مصاحب، ۱۳۴۵، مقدمه).

ترجمه صرف *دایرةالمعارف* بنا به ملاحظاتی صورت نگرفت و از جمله ملاحظات اینکه تعداد مقالات آن *دایرةالمعارف* درباره ایران بیش از ۱۰۰ مقاله نبود و برخی مداخل و موضوعات هم بود که مورد تقاضا و سؤال ایرانیان نبود و به این علت، اثر از جنبه ترجمه خارج شد و شکل تألیف یافت. چنانکه منوچهر انور، از نویسندگان

دایرةالمعارف در این باره می‌گوید: «بنا بود دایرةالمعارف کلمبیا به همین شکل، ترجمه شود، ولی مصاحب که این (کتاب دایرةالمعارف کلمبیا وایکینگ) را دید، گفت: نه، توی این خیلی چیزها هست که اصلاً به درد ما نمی‌خورد. درعین حال، خیلی چیزهای مربوط به ایران است که باید در دایرةالمعارف باشد و در اینجا نیست (علی‌نژاد، ۱۳۹۷، ۱۷۷). اکنون کل مداخل دایرةالمعارف مصاحب ۴۳ هزار مدخل است که ۱۳ هزار مدخل آن درباره ایران و اسلام است (فانی، ۱۳۸۸، ۶۷). و این نشان از توجه وی به نیاز مخاطب ایرانی و جایگاه فرهنگ ایران در این اثر دارد. برای پیگیری مراحل تدوین دایرةالمعارف فارسی از بررسی خود اثر و همچنین منابع و مدارک موجود این گام‌ها را می‌توان شناسایی کرد:

۲. گام‌های تدوین دایرةالمعارف

۱.۲ دیدار با سرپرستان دایرةالمعارف‌های جهان

در نخستین گام برای تدوین این دانشنامه، چون تجربه نگارش دانشنامه تا زمان تصمیم انتشارات فرانکلین برای آماده‌سازی دانشنامه وجود نداشت، اندیشه بازدید دکتر غلامحسین مصاحب از مراکز دانشنامه‌نویسی عمده جهان طرح شد و او از مؤسسات اروپایی و امریکایی ناشر کتاب‌های مرجع دیدار کرد و با سرپرستان دایرةالمعارف‌ها مشورت کرد و از تجربیات ممتد و گران‌بهای آن‌ها بهره جست که از جمله آن‌هاست: لوینیا پ. دادلی (lavinia P. Duadly) سرپرست وقت امریکانا و ویلیام بریجواتر (william Bridgwater) (مصاحب، ۱۳۴۵، مقدمه). مصاحب خود در این باره می‌نویسد: «پیش از شروع به تألیف دایرةالمعارف که در امریکا، با بعضی از سرپرستان دایرةالمعارف‌های بزرگ و کوچک صحبت می‌کردم، همه مؤکداً می‌گفتند که دایرةالمعارف را با سالنامه اشتباه نکنید... (مصاحب، ۱۳۵۲، ۵-۹).

همایون صنعتی‌زاده رئیس وقت انتشارات فرانکلین در این باره می‌گوید: «... دکتر مصاحب را روانه کردیم رفت چند ماه انگلیس، چند ماه امریکا و چند ماه فرانسه در مؤسسات مختلف که کارشان دایرةالمعارف‌سازی بود، دوره دید.» (علی‌نژاد، ۱۳۹۷،

(۷۸). بازدید مصاحب از مراکز مهم دانشنامه‌نویسی جهان، بی‌شک در ایجاد بینش و دانش تولید دایرةالمعارف، نقش برجسته‌ای داشت.

در سند شماره ۱۸۰۲ گد ۵۴۴۷ به تاریخ ۱۳۴۲/۱۲/۰۶ سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مأموریت دکتر غلامحسین مصاحب به پیشنهاد مؤسسه انتشارات فرانکلین، «جهت مطالعه و تحقیق در امر تدارک لغت نامه فارسی به مدت دو ماه به ایالات متحده و انگلیس» قید شده است. این سند با امضای دکتر عبدالله شیبانی، قائم مقام وزیر فرهنگ در سازمان تربیت معلم و تحقیقات تربیتی است.

۲.۲ مدخل‌گزینی

مدخل‌گزینی یکی از نخستین و مهم‌ترین مراحل تدوین هر دانشنامه است. تعداد مداخل، نحوه چینش آن‌ها و چگونگی انتخاب بر روند کلی دایرةالمعارف، تأثیر می‌گذارد.

مدخل‌گزینی با رعایت اصول و ضوابط آن، در پیشبرد کلی کار اثر فراوانی دارد و صحت و دقت آن، راه کلی هر دایرةالمعارف را نشان می‌دهد. در دایرةالمعارف فارسی چون از ابتدا بنای کار بر ترجمه کلمبیا وایکینگ بوده، به‌نوعی مدخل‌گزینی هم بر آن مبنا قرار می‌گرفت، اما نکات فراوانی در این مسئله رخ می‌نماید که از جمله آن‌هاست: ترجمه دقیق و معادل‌گزینی مناسب مداخل، تعیین مداخل مستقیم و معکوس، حذف مداخل نامرتب و نامناسب برای مخاطب و در نهایت، افزودن مداخل مربوط به ایران و اسلام. مصاحب و همکارانش به‌خوبی از عهده این کار برآمدند. مدخل‌گزینی دایرةالمعارف فارسی بدین‌گونه بود که ابتدا دفتری از کاغذ سفید صحافی شد و وسط هر صفحه از آن، یک صفحه از دانشنامه کولومبیا وایکینگ چسبانده شد؛ در مرحله بعد، مصاحب و همکارانش احمد آرام، رضا اقصی و محمود مصاحب این دفتر را مرور کردند و حدود ۱۰۰۰۰ مداخل را که برای فارسی‌زبانان مفید و مناسب نبود، حذف کردند و معادل فارسی بقیه مداخل را نوشتند. مداخل‌های پذیرفته‌شده با معادل فارسی آن‌ها بر روی دو مجموعه برگه نوشته شد که یکی براساس الفبای فارسی و دیگری الفبای انگلیسی مرتب شد و این مجموعه، هسته اولیه مدخل‌نامه دایرةالمعارف فارسی

شد و همزمان موضوعات مربوط به ایران نیز به این مداخل اضافه شد (مرادی، ۱۳۸۸، ۱۷۸، ۱۷۹).

با این شیوه، فهرست کاملی از مداخل مورد نیاز برای یک دایرةالمعارف عمومی فارسی، به دست آمد و پیوسته مورد اصلاح و بازبینی قرار گرفت تا مدخل‌نامه منقح و ویراسته‌ای در دسترس باشد.

باید اضافه کرد که انتخاب موضوع‌ها در دایرةالمعارف عمومی، دشوارتر از دایرةالمعارف تخصصی است و تنوع موضوعات دایرةالمعارف مصاحب را در جدول ۱، مربوط به مؤلفان می‌بینیم که حدود ۶۰ حیطه موضوعی را دربرمی‌گیرد.

در زمینه حجم مدخل‌ها نیز مصاحب و همکارانش تدابیری اندیشیده بودند؛ چنانکه صنعتی‌زاده، مدیر وقت انتشارات فرانکلین، معتقد بود: «دایرةالمعارف باید برنامه مشخصی داشته باشد. محدوده موضوعات را باید از اول روشن کنید. این که موضوعات مختلف هر کدام چند مدخل و چند مقاله داشته باشد و مجموع کتاب چقدر باشد؛ مثلاً اگر بخواهید مقاله‌ای راجع به سعدی بنویسید، باید تصمیمتان را گرفته باشید که این مقاله مثلاً ۶۵۰ کلمه بیشتر نباشد.» (علی‌نژاد، ۱۳۹۷، ۷۹) و برای این کار راه حل نیز اندیشیده بودند: «در دایرةالمعارفی که مصاحب تهیه می‌کرد، یکی از اولین کارهایی که ما کردیم، این بود که ورقه‌هایی مخصوص مقاله چاپ کردیم. فرض کنید کسی می‌خواست درباره «رشت» مقاله بنویسد. این ورقه‌ای که چاپ کرده بودیم، مثل جدول بود که کلمات را می‌بایست در خانه‌های جدول می‌نوشتند؛ مثلاً فرض کنید مقاله رشت ۷۸۰ کلمه بود. خانه ۷۸۱ ضربدر می‌خورد؛ یعنی مقاله رشت باید اینجا تمام شود.» (همانجا)

تعیین حدود و ثغور کار و تعداد مدخل‌ها، از ابتدا و همچنین توجه به حجم هر مدخل و حتی هر سطر و هر صفحه، نکته‌ای است که از نگاه تیزبین مصاحب دور نبوده است. همایون صنعتی‌زاده به این مسئله در روند تدوین *دایرةالمعارف فارسی* می‌پردازد: «اصل اول دایرةالمعارف نویسی این است که از روز اول مشخص کنید که دایرةالمعارف قرار است چند تا مدخل داشته باشد، چند تا صفحه داشته باشد، هر صفحه چند سطر داشته باشد و هر سطر چند تا کلمه داشته باشد (علی‌نژاد، ۱۳۹۷، ۷۸).

۳.۲ تدوین شیوه‌نامه

تدوین شیوه‌نامه، از مهم‌ترین مراحل اجرایی هر دانشنامه است و دایرةالمعارف فارسی علاوه بر اینکه در نوع این‌گونه مراجع، پیشرو و آغازگر بوده، در تدوین شیوه‌نامه هم ممتاز و شاخص بوده است. آنچه تحت عنوان «مدخل» در جلد نخست دایرةالمعارف فارسی آمده، شامل ۱۵ فصل است که در واقع شیوه‌نامه مفصلی را تشکیل می‌دهد: در فصل اول این مقدمه از نحوه مدخل‌گزینی و مسائل مربوط به آن سخن می‌رود؛ فصل دوم: حروف، ارقام و بعضی از علامات عمومی دیگر؛ فصل سوم: علامات اختصاری؛ فصل چهارم: الفبای صوتی دایرةالمعارف فارسی؛ فصل پنجم: تلفظ‌ها؛ فصل ششم: ضبط اعلام و سایر کلمات خارجی؛ فصل هفتم: مطلع‌ها؛ فصل هشتم: ارجاعات؛ فصل نهم: مقالات؛ فصل دهم: اصطلاحات و لغات نو؛ فصل یازدهم: انشا و رسم‌الخط و املا؛ فصل دوازدهم: نقطه‌گذاری یا سجاوندی؛ فصل سیزدهم: چاپ؛ فصل چهاردهم: کلمات یونانی و لاتین؛ فصل پانزدهم: اصلاحات و توضیحات مندرجات مدخل. اطلاعات تجویزی این مقدمه، شیوه‌نامه کاملی را در اختیار می‌گذارد که یکدستی مقالات نتیجه آن است. و جلوه‌های روش‌مند بودن این اثر را در شئون مختلف می‌توان دید.

در «مدخل» دایرةالمعارف، اطلاعات ارزشمندی عرضه می‌شود که علاوه بر اینکه خواننده را با چگونگی استفاده از این مرجع راهنمایی می‌کند، شیوه‌نامه کاملی است که با وجود تعدد نویسندگان دایرةالمعارف و بیان نکات مختلف ساختاری و صوری، دقت و نکته‌سنجی مصاحب را در مقام سرویراستار اثر بازگو می‌کند. مقایسه اجمالی این «مدخل» به‌عنوان «شیوه‌نامه» حتی با شیوه‌نامه‌های دایرةالمعارف‌های امروزی، ابتدا پیروی دانشنامه‌نویسان امروز از شیوه‌های سنجیده و دقیق مصاحب را نشان می‌دهد که هنوز هم کهنه نشده‌اند و پس از آن، امتیازات شیوه‌نامه دایرةالمعارف مصاحب را بر شیوه‌نامه‌های امروزی می‌نمایاند.

جمال‌زاده دایرةالمعارف فارسی را از منظر شیوه‌های پسندیده چنان مطلوب می‌داند که آن را ابزاری برای نویسندگی معرفی می‌کند: «این دایرةالمعارف در عالم مطبوعات امروزی ایران، کتابی است که تا آنجایی که بر من معلوم است، در ایران، بی نظیر است.

تأثیر دایرةالمعارف فارسی دوره جدیدی را به میان خواهد آورد و در رشته‌های گوناگون ادبیات، اعم از شعر و نثر و تاریخ‌نگاری و نگارش‌های علمی و فنی و هنری و غیره ایجاد تحول معنابهی خواهد نمود... از این به بعد دایرةالمعارف فارسی، حکم ابزار نویسندگی را برای ما خواهد داشت...» (مصاحب، ۱۳۵۲، ۸).

شاپور راسخ نیز از دقت در تنظیم شیوه‌نامه و تألیف بی‌نظیر آن، از دایرةالمعارف با عنوان «سند جاودان» یاد می‌کند و آن را حتی در میان کتب خارجی ممتاز و متمایز می‌داند: «ذوق و سلیقه و مراقبتی که در تألیف این کتاب عظیم تاریخی به‌کار رفته، فی‌الحقیقه در دنیای شتاب‌زده ژرفاگریز امروز در خور اعجاب و شایسته‌ت تحسین و بزرگداشت است... آنچه مهم است روشی است که در تألیف این سند جاویدان ملحوظ گردیده و امانت و حقیقت‌جویی تا حدود وسواس علمی است... و از این جهت باید تصدیق کرد که دایرةالمعارف فارسی در میان کتب معادل خارجی نیز ممتاز است...» (همانجا).

شیوه‌نامه این دانشنامه به‌حدی دقیق است که داند ن. ویلبراز روش این دایرةالمعارف با عنوان scholarly method یاد کرده (همانجا) و آن را چنین ستوده است:

The 81 introductory pages are, in themselves, of great importance. Not only do they give the reader detailed and precise instructions as to how to use the work, but also they display the scholarly method with such exactitude as the serve manual for aspiring to reach the high standards of authority in writing.

مصاحب در دایرةالمعارف فارسی، خود به مشکلات تدوین دانشنامه و شیوه‌نامه این‌گونه اشاره می‌کند: «انتخاب عناوین، ضبط تلفظ‌ها، فراهم‌کردن اصطلاحات علمی، تألیف مقالات و غیره مشکلات تألیف بودند و به‌علت بی‌سابقه‌بودن دایرةالمعارف‌نویسی به سبک جدید در زبان فارسی، برای موارد فوق، نظام‌ها و سیستم‌هایی تعریف شد.» (مصاحب، ۱۳۴۵، ج ۱، مقدمه، ۴).

۴.۲ تهیه کتابخانه برای دایرةالمعارف

کتابخانه غنی و مراجع مطمئن، مهم‌ترین ابزار کار دایرةالمعارف‌نویسان و ویراستاران دانشنامه‌ها هستند. مصاحب در جایگاه سرویراستار دایرةالمعارف فارسی و نیز همایون

صنعتی‌زاده، حامی وی در این کار، به این مهم پی برده بودند و پی‌ریزی این کتابخانه از مهم‌ترین کارهای آنان برای شروع کار بود. صنعتی‌زاده در این‌باره می‌گوید: «مسئله اساسی نوشتن دایرةالمعارف کتابخانه‌ای است که لازم دارد. باید تمام کتاب‌های مرجع دنیا را در اختیار داشته باشیم.» (علی‌نژاد، ۱۳۹۷، ۸۰).

همان‌گونه که صنعتی‌زاده اشاره می‌کند، کتابخانه دایرةالمعارف باید حاوی «مراجع» مهم و به‌ویژه «دایرةالمعارف‌ها» باشد و گرنه شاید امکان فراهم‌آوردن کتابخانه‌ای که مهم‌ترین مراجع هر رشته را دربرگیرد، سخت باشد ولی توجه به این نکته که در سرآغاز دانشنامه‌نویسی به معنای دقیق امروزی آن، کتابخانه‌ای از «مراجع دنیا» می‌تواند در الگوگیری نویسندگان دایرةالمعارف و سرمشق‌دهی آن مراجع، مورد توجه باشد؛ چون تا آن زمان تقریباً دایرةالمعارف به معنای دقیق و امروزی آن نداشتیم.

۵.۲ انتخاب همکاران (نویسندگان و ویراستاران)

۱.۵.۲ نویسندگان

در مرجع‌شناسی یکی از معیارهای ارزیابی دایرةالمعارف‌ها «همکاران» دانشنامه است (مرادی، ۱۳۷۶، ۱۲۰) نگاهی به فهرست اسامی همکاران (جدول ۱) نشان دهنده حیثیت حرفه‌ای نویسندگان مقالات و همکاران مصاحب است. او دقت و وسواس فراوانی در انتخاب همکارانش داشت. انتخاب افراد شاخصی چون عباس زریاب خویی، عبدالحسین زرین‌کوب و محمد معین، ایرج افشار و احسان یارشاطر برای تألیف مقالات در موضوعات و رشته‌هایی که آنان از سرآمدان رشته‌ها بودند و هستند، مؤید صحت و دقت علمی اثر هم هست. آیا می‌توان نویسندگان صاحب‌صلاحیت‌تری را برای این موضوعات پیدا کرد؟ مصاحب آنجا که می‌خواهد مترجم انتخاب کند، نهایت سختگیری را دارد؛ برای مثال او مقالات دین یهود را برای ترجمه به «سلیمان حیم» می‌سپارد که انتخابی ستودنی است.

جدول ۱. فهرست نویسندگان دایرةالمعارف فارسی

نام	رشته
آذر، دکتر مهدی	طب
اصفیا، صفی	زمین‌شناسی

فرایند تدوین دایرةالمعارف مصاحب (اصغر اسمعیلی) / ۵۹

نام	رشته
افشار، ایرج	کتابخانه و بعضی از اصطلاحات چاپ و کتاب
افشار شیرازی، احمد	معرفی کتاب‌های فارسی و عربی (الف- تا)
اقصی، رضا	شیمی
امیرابراهیمی، مجید	حقوق
انور، منوچهر	تئاتر و سینما؛ هنر (نقاشی، مجسمه‌سازی، معماری و هنرهای وابسته)
ایمن، دکتر ایرج	روانشناسی
بامداد، خانم بدرالملوک	خانه‌داری
بیانی، مهندس علیقلی	مهندسی؛ فنون و صنایع
بیانی، دکتر مهدی	خط فارسی و خطاطان
حائری، مهدی	قرآن و مسائل قرآنی؛ فقه (عمده بررسی مقالات این موضوع‌ها)
حق‌نظریان، دکتر آوانس	ارامنه
خسروی، خسرو	جغرافیای ایران
دواجی، دکتر عباس	آفات نباتی
دولت‌آبادی، دکتر هوشنگ	زیست‌شناسی عمومی؛ طب
ریاحی، تقی	نظام؛ بحریه؛ مهندسی؛ فنون و صنایع
زریاب، دکتر عباس	فلسفه و کلام؛ تاریخ، تمدن، و فرق اسلامی؛ فقه؛ معرفی کتاب‌های فارسی و عربی؛ شعرا و نویسندگان فارسی‌زبان و عربی‌زبان (جملگی از اواسط حرف «س» به بعد)
زرین‌کوب، دکتر عبدالحسین	تاریخ ایران بعد از اسلام؛ تصوف؛ کلام؛ تاریخ، تمدن، و فرق اسلامی؛ معرفی کتاب‌های فارسی و عربی؛ شعرا و نویسندگان فارسی‌زبان و عربی‌زبان
شیکهر، پروفیسور ایندو	بعضی از مقالات هند و پاکستان
صبا، خانم فاخره	موسیقی
صدیقی، دکتر غلامحسین	بعضی از مقالات فلسفه
عدل، (مرحوم) احمدحسین	کشاورزی، دامپروری
فاتح، مصطفی	اقتصاد و تجارت؛ جامعه‌شناسی؛ علوم سیاسی

نام	رشته
کاوسیان، سرهنگ محمد	هواپیمایی
گل‌گلاب، حسین	گیاه‌شناسی، بعضی مقالات حیوان‌شناسی
محقق، دکتر مهدی	بعضی از مقالات اولیه در باب شعرای عرب
مرتضوی، دکتر تقی	قسمتی از مقالات اقتصاد
مصاحب، خانم دکتر شمس‌الملوک	تعلیم و تربیت؛ نسائیات
مصطفوی، محمدتقی	آثار و ابنیه تاریخی، هنری، و باستانی ایران
معین، دکتر محمد	تاریخ ایران قبل از اسلام؛ دین زردشتی
یارشاطر، دکتر احسان‌الله	السنه

منوچهر انور، از نویسندگان مداخل دایرةالمعارف درباره سخت‌گیری مصاحب در انتخاب نویسندگان و اینکه از نویسندگان امتحان می‌گرفت و قدرت و توان آنها را می‌سنجید، چنین بیان می‌کند: «... دکتر مصاحب هم از آدم امتحان می‌گرفت، با کمال قدرت، خیلی مؤدب، اما با قدرت (علی‌نژاد، ۱۳۹۷، ۱۷۷) او در انتخاب نویسندگان، سفارش نمی‌پذیرفت؛ چنانکه سفارش دربار را برای سپردن مقاله به علی اصغر حکمت نپذیرفت (همان، ۸۱).

تلاش مصاحب برای جذب همکار و جدا نشدن همکارانش از او، توأم با کوتاه نیامدن در اصول علمی بود (آذرنگ، ۱۳۸۲، ۱۹۵).

۲.۵.۲ سرویراستار

یکی از بزرگ‌ترین معیارهای ارزیابی و شاید مهم‌ترین آنها اعتبار ویراستار یا ویراستاران دایرةالمعارف است (مرادی، ۱۳۷۶، ۱۱۹).

ابتدا باید از سرویراستار دایرةالمعارف فارسی، غلامحسین مصاحب سخن گفت که جایگاه او در بین مرجع‌شناسان به گونه‌ای است که *دایرةالمعارف فارسی* را با نام او می‌شناسند و به حق آن را «دایرةالمعارف مصاحب» می‌خوانند. نگاهی کوتاه به گاه‌شمار زندگی او (جدول ۲) صلاحیت‌های علمی و حرفه‌ای او را نشان می‌دهد.

جدول ۲. گاه‌شمار زندگی غلامحسین مصاحب

تولد در مسگرآباد تهران	۱۲۸۹ش.
دریافت گواهی‌نامه رسمی متوسطه با رتبه اول	۱۳۰۶ش.
خدمت در وزارت معارف، مشاغل رئیس کلّ تعلیمات عالیّه، مدیر کلّ فنی و معاون فنی، انتشار روزنامه‌ای به نام برق.	۱۳۰۶ش.
احراز شغل دبیری	۱۳۱۴ش.
انتشار روزنامه برق در ۲ صفحه با همکاری برادرش محمود مصاحب و خواهرش شمس‌الملوک مصاحب بخش‌های این روزنامه عبارت بودند از: اخبار داخله، اقتباس از مطبوعات خارجی، مردم می‌گویند، مخبر مخصوص برق، جواب‌های ما، منشی مخصوص ما، گزارش مخصوص برق (قاسمی، ۱۳۸۸، ۱۷۷).	۴ خرداد ۱۳۲۲
اخذ مدرک دکتری ریاضیات از دانشگاه کمبریج، استاد راهنما: بسیکویچ.	۱۳۲۷ش.
معاون فنی وزارت معارف	۱۳۲۷ش.
خدمت در سدّ کرج	۱۳۲۲ش.
انتشار فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی	۱۳۳۸ش.
انتشار جلد نخست (الف-س) دایرةالمعارف فارسی	۱۳۴۵ش.
درگذشت	۲۴ مهر ۱۳۵۸

آثار مصاحب که نشان از توان علمی او دارند، عبارت‌اند از: علوم تفریحی، مجله ریاضیات عالی و مقدماتی، جبر و مقابله خیام، مدخل منطق صورت، فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی، حکیم عمر خیام به عنوان عالم جبر، آنالیز ریاضی، تئوری مقدماتی اعداد، دایرةالمعارف فارسی.

او علاوه بر آنکه در رشته خود ریاضیات سرآمد بود،^[۱] همان‌گونه که در ابتدای این نوشتار آمد، برای بهره‌برداری از روش‌های دایرةالمعارف‌های غربی، سفرهای مطالعاتی به کشورهای دیگر کرد.

از ویژگی‌های بارز شخصیت مصاحب که به‌طور مستقیم بر دانشنامه‌نگاری او تأثیر گذاشته، «دقت» اوست؛ نکته‌ای که یارانش و شاگردانش خاطره‌ها از آن گفته‌اند. این دقت جامع و همه‌جانبه است؛ گاه این دقت در مسائل تاریخی رخ می‌نماید:

«فرضاً در مورد مسائل تاریخی معتقد بودند که باید تمام سنوات به‌طور دقیق ذکر شود؛ نام‌ها به‌دقت نوشته شود و خلاصه هیچ‌گونه تسامحی را نمی‌پذیرفتند و با سخت‌گیری بسیار عمل می‌کردند (آرام؛ زریاب خوبی، کیهان فرهنگی، ۳). یا در جایی دیگر، این مطلب تاریخی و درنگ دقیق مصاحب در آن نقل شده است: یکی از همکاران وی [مصاحب] می‌گفت در مقاله‌ای نوشته بودم: «ارتش سرخ در روز سوم شهریور به ایران حمله کرد.» و چون این مطلب را قطعی می‌دانستم، به مأخذی مراجعه نکردم. مصاحب از من مأخذ خواست تا به درستی این مطلب ایمان بیاورد. در مجله *اطلاعات هفتگی*، مطلبی در این باب نوشته بود. به او نشان دادم، وی برآشفتم و گفت: من نمی‌توانم با *اطلاعات هفتگی* دایرةالمعارف بنویسم. من رفتم و مأخذی نیمه‌رسمی به دست آوردم. در آنجا نوشته بود: «ارتش سرخ در «شب» سوم شهریور ۱۳۲۰ به ایران حمله کرد.» معلوم شد جمله من نادرست بوده و وسواس او درست. باز هم به مأخذ نیمه‌رسمی رضا نداد و رفتم به وزارت امور خارجه و مأخذ رسمی را گیر آوردم. چند مأخذ دیگر باید به دست می‌آوردم تا آن را تأیید کند. چنین مواردی کم نبود و بسیار پیش می‌آمد. در مورد مطالبی که امکان پژوهش علمی در باب آن وجود داشت، مثلاً مقاله‌های جغرافیایی به مأخذ معتبر هم بها نمی‌داد و مؤلف تا حد امکان باید به محل، مراجعه و تحقیق می‌کرد (هومن، ۱۳۸۸، ۵۷).

گاه نیز دقت مصاحب را در نوع حروف و ویرایش صوری اثر می‌بینیم: رهیافت مصاحب مرجع‌نویسی، رهیافتی است فراگیر (جامع)، ساختاری (نظام‌مند)، منطقی و روش‌مند. مصاحب در دایرةالمعارف فارسی، همه نکات و جنبه‌ها را در نظر گرفته است، از دقایق فنی دایرةالمعارف‌نگاری گرفته تا نوع حروف چاپی و کاغذ و کالبد مادی و ظاهری کتاب (آذرنگ، ۱۳۷۵، ۱۰).

البته این نوع دقت‌ها هم برای یک دایرةالمعارف خوب لازم است و در ارزیابی دایرةالمعارف‌ها یکی از معیارها «شکل فیزیکی» است (مرادی، ۱۳۷۶، ۱۲۳). در این معیار اثر مصاحب از نظر اندازه کتاب، قطع حروف، تصاویر و حتی نوع کاغذ و حروف چاپ و صفحه‌آرایی در زمان خود، یکی از بهترین‌ها به شمار می‌رود.

فرایند تدوین دایرةالمعارف مصاحب (اصغر اسمعیلی) / ۶۳

دکتر علیرضا جمالی، از استادان ریاضیات، این دقت را این‌گونه توصیف می‌کند: «در نوشته‌های محققانه او حدس، گمان، تخمین و تقریب راه نداشت و همه ادعاهای او علمی، مستدل و مستند بود» (جمالی، ۶).

ایرج افشار نیز همین مطلب را با بیانی دیگر می‌آورد: «برای او «تقریباً» و «تخمیناً» و «حدود» استعمال نداشت. آنچه که می‌دانست - و بسیار می‌دانست - در کمال صحت و دقت بود (افشار، ۱۳۸۸، ۸۴).

موحد مصاحب را عاشق دقت و نظم می‌خواند و منطق‌دانی او را منبعث از همین عشق برمی‌شمارد: «کم نیستند ریاضی‌دانان برجسته‌ای که علاقه‌ای به منطق نشان نمی‌دهند. این دانش هم مثل هر دانش دیگری، اهلیت خاصی می‌طلبد. علاقه دکتر مصاحب به منطق، که بیش از هر دانش دیگر مدعی دقت و اتقان معرفت‌شناختی است، بی‌شک خاسته از عشق او به دقت و نظم بود.» (موحد، ۱۳۸۸، ۸۴).

فانی نیز دقت مصاحب را ناشی از دانش و تبحر او در ریاضیات و منطق می‌داند و معتقد است که این علوم نوعی دقت نظر و نظم و انضباط به همراه می‌آورند (فانی، ۱۳۹۳، ۱۰-۱۲).

آذرنگ دقت مصاحب‌وار را این‌گونه تعریف می‌کند و این دقت را در دایرةالمعارف‌نویسی می‌ستاید: طراحی درست نقشه موضوعی - مفهومی دانشنامه، قرار گرفتن هر جزئی از این نقشه سر جای خود، تعریف درست حوزه‌ها و قلمروها؛ دست‌اول، موثق و قابل‌اعتماد بودن منابع هر حوزه؛ سازمان‌دهی درست اطلاعات استخراج شده؛ نگارش درست؛ حاکم‌بودن هماهنگی اصول و روش و همخوانی بر همه این مراحل (آذرنگ، ۱۳۸۲، ۱۹۳ و ۱۹۴) وی این دقت را دقت معتدل می‌نامد (همان، ۱۹۵).

مدقالچی در خاطرات خود از مصاحب، با اشاره به سمینارهایی که دانشجویان موظف به ارائه آنها بودند، می‌نویسد: «این سمینارها باید از نظر بیان، نوشتن، عرضه استدلال، استفاده مطلوب از نمادها و علائم و حتی استفاده مطلوب از تخته سیاه، کاملاً

بی‌عیب می‌بود. کمترین خطا از دیدگاه مصاحب نابخشودنی بود.» (مدقالچی، ۱۳۹۲، ۱۸۵).

این دقت، اثر مصاحب را در قله‌های ماندگاری نشانده و با گذشت سالیان، هنوز گرد فراموشی بر این اثر ننشسته است.

ویژگی دیگر مصاحب که امروز باید مورد توجه و دقت دانشنامه‌نویسان باشد، کار جمعی است؛ او در دانشنامه‌نویسی نیز معلم بود؛ چنانکه آذرنگ می‌نویسد: «دانشنامه از مصداق‌های بارز کار جمعی و سهم مشترک است. اگر کسی بتواند در این جمع بیشتر بیاموزد و آموخته‌های خود را بهتر انتقال دهد، میزان توفیق او بیشتر است و غلامحسین مصاحب از این حیث سرمشق است» (آذرنگ، ۱۳۸۲، ۱۷۳).

نکته مهم دیگر اینکه مصاحب سرویراستاری بود که همه مقاله‌ها را می‌خواند (علی‌نژاد، ۱۳۹۷، ۹۰).

۳.۲.۵ ویراستاران

اعتبار ویراستاران نیز اصل مهمی در ارزیابی دایرةالمعارف‌هاست. در دایرةالمعارف مصاحب، اشراف و احاطه سرویراستار بر کار، باعث نظم و دقت ویراستاران بود و ویراستاران اثر نیز همگی از ارزیابی دقیق مصاحب، موفق بیرون آمده‌اند. مصاحب از ویراستاران دایرةالمعارف با عنوان «هیئت تحریریه» یاد می‌کند که آنان نیز از شایستگان اند: احمد آرام، محمود مصاحب، فریدون بدره‌ای، مصطفی مقربی، احمد بطحائی، ابراهیم مکلّا. هیئت تحریریه علاوه بر بررسی مقالات کتاب از حیث مطابقت آن‌ها با متون و مآخذ مربوط، اجرای روش‌های دایرةالمعارف را در مراحل مختلف و مسئولیت سنگین یکنواخت کردن مقالات را بر عهده داشته‌اند (مصاحب، ۱۳۴۵، ۶؛ فانی، نگاه نو، ۶۷).

علی صلح‌جو که امروز جایگاه شناخته‌شده‌ای در میان ویراستاران دارد، از ویراستاران انتشارات فرانکلین بود که به دایرةالمعارف مصاحب منتقل شد و کار او مورد قبول دکتر مصاحب قرار گرفت (آذرنگ؛ دهباشی، ۱۳۹۳، ۳۴۸).

فرایند تدوین دایرةالمعارف مصاحب (اصغر اسمعیلی) / ۶۵

دیگر ویراستار توانای دایرةالمعارف فارسی هرمز همایون پور بود که در مقدمه اثر از او با عنوان کارمند هیئت تحریریه یاد شده، اما آینده شغلی هردو ویراستار (صلح جو و همایون پور) نشان از توانایی و تبحر فراوان آنان دارد.

۶.۲ سبک نگارش

در سبک نگارش دایرةالمعارف فارسی به دو موضوع زیر اشاره می شود:

۱.۶.۲ یکی از معیارهای مهم ارزیابی دایرةالمعارفها سبک نگارش آن هاست (مرادی، ۱۳۷۶، ۱۲۲).

در نگارش مقالات دایرةالمعارف، ساده نویسی و اختصار دو اصل مهم است که باید مورد توجه قرار گیرد. مصاحب با استفاده از روش های خاص و جالب کوشیده تا به اصل اختصار جامه عمل بپوشاند؛ از جمله با تعریف اختصارات، کمک زیادی به این مسئله کرده است؛ او در «مدخل» آورده که استفاده از اختصارات جهات جغرافیایی باعث صرفه جویی ۹ صفحه در جلد اول شده است (مصاحب، ۱۳۴۵، ۱۵) درباره نگارش اثر می توان به دقت در نکات زیر اشاره کرد:

- ضبط اعلام. مصاحب به این نکته اشاره می کند که از منابع ایرانی، حتی ضبط صحیح نام مستشرقین به دست نمی آمد (همان، ۲).
- ضبط نام های خارجی به واگویه (تلفظ) زبان اصلی (فرانسه، آلمانی، لاتین، روسی).
- ضبط نام های ایرانی و عربی، همراه با لقب و کنیه، به گونه ای که مراجعه کننده، به آسانی آن را بیابد.
- سیستم کوتاه نوشت ها با دقت، نظم و یکدستی کامل؛ به منظور فشرده کردن مقاله ها و کاستن از حجم فرهنگ ها و دانشنامه های کوچک و میان حجم.
- رعایت کامل فاصله بندی میان کلمه ها.
- صفر تو خالی برای متمایز شدن از نقطه.
- روش مقاله نویسی دقیق، فشرده و پیراسته براساس ترجمه درست یا تألیف از منابع با اعتبار.

- در شیوه مصاحب در دایره‌المعارف فارسی از نظر ترتیب الفبایی «آ» و «الف»، یکسان در نظر گرفته می‌شود.

۲.۶.۲ وضع لغات

همان‌گونه که بیان شد، یکی از معیارهای مهم ارزیابی دایره‌المعارف‌ها سبک نگارش آن‌هاست. در سبک نگارش، توجه به واژه‌های فنی و اصطلاحات هر رشته مهم و شایسته توجه است. مصاحب زمانی که شروع به تدوین دانشنامه کرد، به درستی دریافت کرد که در دانش‌های مختلف نیاز به واژه‌گزینی است؛ واژه‌سازی و توسعه واژگان زبان فارسی (آشوری، ۱۳۸۸، ۶۲، ۶۳) از این رو فعالیت گسترده‌ای را در این موضوع آغاز کرد. البته این کار پیش از آن نیز در جریان بوده و حاصل آن فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی است.

همکاران مصاحب و دیگران ارزش این فعالیت وی را می‌دانستند و در نوشته‌های خود، به آن اشاره کرده‌اند؛ از جمله احمد آرام اشاره می‌کند: یکی از ارزنده‌ترین خدماتی که مرحوم مصاحب به کمک دوستانشان انجام دادند و تا پایان عمر ایشان هم ادامه داشت، مسئله لغت‌سازی است (آرام؛ زریاب خویی، مهر ۱۳۶۸).

وی عنوان می‌کند که گروه لغت‌ساز دایره‌المعارف فارسی، بیش از دو هزار کلمه برای اصطلاحات جغرافیایی ساخته و بعد از آن هم کار را ادامه داده و برای اصطلاحات ریاضی و فیزیک و رشته‌های دیگر هم لغت‌سازی کرده است (همان، ۶).

موحد درباره واژه‌سازی مصاحب می‌نویسد: در زمان نوشتن این کتاب (*دایره‌المعارف فارسی*) واژگان لازم برای منطق جدید وجود نداشت؛ از این‌رو دکتر مصاحب ناچار به وضع اصطلاح بود. دقت استاد در وضع این اصطلاح‌ها با دانشی که از آثار منطقیان سنتی ما داشته، به‌واقع ستایش‌انگیز است (موحد، ۱۳۸۸، ۸۲).

در برخی موارد، برای واژه‌سازی برخی مداخل دایره‌المعارف فارسی، که اطلاعات مکتوب از آنها در دست نبود، کار میدانی نیز صورت گرفته است؛ از جمله منوچهر انور، از نویسندگان دایره‌المعارف، درباره مداخل‌های هنر می‌گوید: «برای تهیه مداخل‌های قالبی‌بافی و صنایع دستی من رفتم به اصفهان و روزها نشستم با آقای بهادری، طراح قالبی صحبت کردم.

برای گچ‌بری، آهنگری، نقره‌کاری، قلمکاری و چیزهای دیگر به خیلی جاها سر زدم. ... اصطلاحات و کلماتی کشف کردم که از آن‌ها بسیاری‌شان در دایرةالمعارف استفاده شد.» (علی‌نژاد، ۱۳۹۷، ۱۷۹).

۳. نتیجه‌گیری

دایرةالمعارف فارسی غلامحسین مصاحب از آثاری است که پیوسته مورد توجه مرجع‌شناسان و متخصصان دانشنامه‌نویسی بوده است. اگر شناخت مراحل تدوین این اثر، بررسی شود، می‌تواند الگویی مناسب برای دانشنامه‌نویسان و افراد دخیل در امر دانشنامه‌نگاری باشد. مصاحب در این راه در گام نخست از دایرةالمعارف‌های مشهور جهان بازدید کرد و اصول و شیوه‌های آنان را دید و با سروراستاران این دانشنامه‌ها، درباره فنون دانشنامه‌نویسی گفت‌وگو کرد؛ در گام بعدی مصاحب با نگاه دقیق و موشکافانه خود، دایرةالمعارف کلمبیا وایکینگ را مورد بررسی قرار داد و دریافت که همه مداخل آن برای خواننده ایرانی مناسب نیست؛ از این رو با حذف مداخل نامربوط، ۶۰ حیطه موضوعی را مشخص کرد و مداخل‌گزینی را بر این مبنا استوار کرد؛ تعیین حدود و ثغور کار و تعیین تعداد مداخل از جمله اصلی‌ترین کارهایی بود که مصاحب با دقت و وسواس پیش برد؛ در مرحله سوم از آنجا که دایرةالمعارف‌نویسی در آن روزگار، در ایران امری جدید بود، لازم بود تا شیوه‌هایی در این راه تدوین شود؛ آنچه در آغاز دایرةالمعارف فارسی تحت عنوان «مدخل» آمده و ۱۵ فصل را در برمی‌گیرد، در واقع شیوه‌نامه مفصلی است که هم راهنمای نویسندگان دایرةالمعارف بوده و هم مراجعان را در چگونگی استفاده از اثر راهنمایی می‌کند. تهیه کتابخانه مرجع برای دایرةالمعارف از دیگر فعالیت‌های غلامحسین مصاحب در راه تدوین این اثر بود. انتخاب همکاران (نویسندگان و ویراستاران) نشان از دقت و وسواس او در این راه است و ویراستاران دایرةالمعارف نیز ضمن آشنایی با اصول دانشنامه‌نویسی، همه از افراد برجسته بوده‌اند؛ خود مصاحب نیز در جایگاه سروراستار، اثر را اعتلا بخشید. وضع لغات و سبک نگارش دقیق از ویژگی‌های دایرةالمعارف فارسی است که آن را تا امروز زنده نگه داشته است.

پی‌نوشت

[۱]. پانوش‌ت: ر.ک. مدقالچی، علیرضا. غلامحسین مصاحب، ریاضی‌دان، نگاه نو، ش. ۸۲، ۱۳۸۸، صص ۷۸-۸۱

کتاب‌نامه

- آرام، احمد؛ زریاب خوبی، عباس، و دیگران (مهر ۱۳۶۸). دکتر غلامحسین مصاحب، تداوم تلاشی بزرگ برای انتقال علم. (مصاحبه). کیهان فرهنگی. ش ۶۷
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۸۲). در قلمرو نشر، ویرایش و دانشنامه‌نگاری. تهران: ققنوس.
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۷۵). «ادای دینی و عرض ادبی به پیشگاه غلامحسین مصاحب». جهان کتاب، ش ۲۰ و ۲۱.
- آذرنگ، عبدالحسین؛ دهباشی، علی (۱۳۹۳). تاریخ شفاهی نشر. تهران: ققنوس.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۸). «غلامحسین مصاحب: آموزگار روشمندی». نگاه نو، ش ۸۲
- افشار، ایرج (۱۳۸۸). یک زندگی، زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی مرحوم دکتر غلامحسین مصاحب. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- جمالی، علیرضا. «به مناسبت یکصدمین سال تولد غلامحسین مصاحب». نشر ریاضی، سال ۱۷، ش ۲.
- علی‌نژاد، سیروس (۱۳۹۷). از فرانکلین تا لاله‌زار، زندگی‌نامه همایون صنعتی‌زاده. تهران: انتشارات ققنوس.
- فانی، کامران (۱۳۸۸). «مصاحب بنیانگذار دایرةالمعارف‌نویسی در ایران». نگاه نو، ش ۸۲.
- فانی، کامران (۲۴ مهر ۱۳۹۳). «میراث پایدار مصاحب»، کتاب هفته.
- قاسمی، سیدفرید (۱۳۸۸). «کارنامه مطبوعاتی مصاحب». نگاه نو، ش ۸۲.
- مدقالچی، علیرضا (۱۳۹۲). «زندگی‌نامه علمی دکتر غلامحسین مصاحب». میراث علمی اسلام و ایران، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.
- مرادی، نورالله (۱۳۷۶). مرجع‌شناسی، شناخت خدمات و کتاب‌های مرجع. چ ۳. تهران: فرهنگ معاصر.
- مرادی، نورالله (۱۳۸۸). دکتر غلامحسین مصاحب و دایرةالمعارف فارسی... زندگینامه و خدمات علمی و فرهنگی مرحوم دکتر غلامحسین مصاحب. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۴۵). دایرةالمعارف فارسی، ج ۱. تهران: انتشارات فرانکلین.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۵۲). «مینوی و جلد اول دایرةالمعارف فارسی». نگین. ش ۱۰۶.
- موحد، ضیاء (۱۳۸۸). «مصاحب، آموزگار عقل و منطق». نگاه نو، ش ۸۲.
- هومن، محمد (۱۳۸۸). «دکتر غلامحسین مصاحب، پیشگام آموزش ریاضیات جدید در ایران». نگاه نو، ش ۸۲.